

ВОЕННА ІСТОРІЯ ПОДІМЛЯ ТА БУКОВИНИ

ВОЄННА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ ТА БУКОВИНИ

Науковий збірник

Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції

25 – 26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський

У науковому збірнику опубліковані доповіді і повідомлення науковців, краєзнавців, музейних, освітніх та архівних працівників, матеріали і документи про події воєнної історії Поділля та Буковини з найдавніших часів до сьогодення.

Оргкомітет конференції:

Володимир Діброва	заступник Міністра оборони України
Анатолій Нестерук	міський голова м. Кам'янець-Подільський
Ілля Тищенко	директор Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України
Олександр Завальнюк	ректор Кам'янець-Подільського Національного університету ім. Івана Огієнка, академік Академії вищої освіти України, заслужений працівник освіти України, професор
Віктор Карпов	начальник Центрального музею Збройних Сил України, кандидат історичних наук, полковник
Лев Баженов	директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському Національному університеті ім. Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор
Тетяна Ляменко	заступник начальника відділу Кам'янець-Подільської міської ради
Редакційна колегія:	Віктор Карпов, Лев Баженов, Ігор Колеснік
Технічний редактор:	Ірина Мороз, Тетяна Бутко
Відповідальний за випуск:	Віктор Карпов

Доповіді та повідомлення надруковані згідно з поданими авторами текстами.

© Центральний музей Збройних Сил України

ЛІТОПИСНА ФОРТЕЦЯ УШИЦЯ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

Топонім “Ушиця” вперше зустрічається у Київському літописі під 1144 р., коли київський князь Всеволод Ольгович разом з іншими руськими князями здійснив похід на галицького князя Володимирка Володаревича. Союзник київського князя – Ізяслав Давидович із половцями зайняв Ушицю та Микулин, що належали Володимирку. Військо ж Всеволода, здійснивши обхідний маневр під Звенигородом, попрямувало вглиб Галицького князівства, загрожуючи взяти сам Галич. Розстановка сил була не на користь галицького князя, що змусило його відкупитися: “І дав Всеволоду Володимирку за труд тисячу і чотириста гривень срібла... і цим його вблагав”. Після цього Всеволод повернув Володимирку Ушицю та Микулин [19, с. 196-197].

Вдруге, під 1159 р., Ушиця теж згадується у зв'язку з військовим походом проти галицького князя. Цього разу проти сина Володимирка, Ярослава, виступив князь-ізгой Іван Ростиславич Берладник: “І прибуло до нього половців багато, і берладників у нього скупчилося шість тисяч, і рушив він до (города) Кучелмина, і раді були (там) йому. А звідти він до (города) Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярославова, і стали кріпко битися вої залози з городських стін, а смерди перескакували через заборала до Івана, і перебігло їх триста¹. І хотіли половці взяти город, та Іван не дав їм узяти, і, розгнівавшись, половці поїхали од Івана” [19, с. 273]. Припускаємо, що половці приєдналися до військ Івана Ростиславича, по-перше, через наказ свого сюзерена (київського князя Ізяслава Давидовича, що був водночас покровителем Берладника) [див.: 19, с. 270, 273, 277], по-друге – з надією пограбувати захоплені під час походу поселення. Івану ж була необхідна лояльність населення землі, володарем якої він прагнув стати. Адже важливо було не лише захопити, але й утримати галицький стіл. Коли союзники-половці зрозуміли, що грабунки не входять у плани Берладника, вони покинули його і похід провалився внаслідок суттєвого послаблення війська князя-ізгоя.

Назву “Ушиця” зустрічаємо у Галицько-Волинському літописі й під 1229 р., але тепер уже в значенні гідроніму. Воюючи проти угрів, Данило Галицький зібрав вірні йому війська “од (ріки) Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту” [19, с. 386]. Отже, на той час р. Ушиця (гідронім, можливо, балтійського походження) [23, с. 183] була кордоном Галицького князівства на Лівобережжі середнього Дністра, й саме від неї отримало назву літописне поселення.

З 1436 р. при впадінні р. Ушиці в р. Дністер за писемними джерелами відоме поселення Ушиця [38, с. 939]. Ще в XIX ст. давньоруську Ушицю було локалізовано в районі пізнішого однойменного поселення [1, с. 207; 33, с. 955]. Вважалося, що вона була “значним укріпленим містом Пониззя” [38, с. 939]. Проте, археологічно літописна Ушиця ще довгий час залишалася невідомою.

У 1968 р. в ході археологічної розвідки Середньодністровською експедицією було обстежене городище поблизу с. Стара Ушиця сучасного Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Зокрема, було з'ясовано, що воно кільцеподібне у плані, розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра у західній околиці села, за 300 м від цегельного заводу; на городищі зібрана кераміка XII-XIII ст. О.М. Приходнюк розглядав цю пам'ятку як “загородній князівський замок, який містився поблизу

¹ Це свідчить про те, що стіни фортеці були відносно низькими [2, с. 25].

давньоруського міста Ушиця". "Залишки останнього, – припускав дослідник, – разом з укріпленнями знівельовані багатовіковими будівельними роботами в Старій Ушиці. Можливо, його сліди простежено на території... школи, де зібрано багато фрагментів давньоруської кераміки" [29, с. 103-104].

Протягом 1976-1977 рр. Староушицьке городище було розкопане практично на усій його площі, що збереглася (0,07 га) загоном Дністровської давньоруської новобудовної експедиції під керівництвом М.П. Кучери [10; 11, с. 1-19; 12; 13; 14; 15; 16, с. 384-386, 390-391; 18, с. 66-67, 179-180, 207]. На той час близько половини площі городища була зрізана Дністром. Воно займало трикутний мис між берегом Дністра та ярами. З напольного боку збереглися залишки валу і ледь помітні сліди рову. На городищі досліджено близько 20 згорілих клітей, причому лише дві з них використовували як тимчасові житла (є залишки вогнищ). Відкрито також 4 постійні житла: два заглиблені (причому різночасові) і два – наземні. На змитій Дністром площі городища, на думку дослідників, могло ще знаходитись не більше двох жител. Знахідки нечисленні. Найбільш виразні речі, пов'язані з військовою справою: бойовий ніж зі зламаною черешковою ручкою, бронзова шпора (тип IV за А.М. Кіріпніковим) [6, с. 61], чотири черешкові наконечники стріл (три зрізні й один бронебійний), один (втульчастий) – дротика, дві бронзові з позолотою ажурні накладки для кінської збруї (мабуть), два з'єднувальні кільця від портупей, уламок похідного бронзового казанка. Відомі і жіночі прикраси: три срібні кільця та підвіска, п'ять фрагментів скляних браслетів (4 візантійського типу, синього кольору), три бронзові гудзики-бубонці, браслет з бронзового дроту, кришталева намистина. Крім чотирьох прясел, рибальського гачка, долота, шила й двох кухонних ножів не знайдено знярядь праці. Відносно мало кераміки: підраховано, що знайдено фрагменти близько 70 розбитих горщиків. Дослідники городища дійшли висновку, що воно є залишками князівської фортеці, де не було постійного військового гарнізону. За 45 м на захід від городища у Дністер впадав ярком. На прибережній площі між ровом городища та ярком (в обриві берега Дністра) знайдено фрагменти кераміки XII-XIII ст., але залишків якихось об'єктів не простежено. Давньоруський культурний шар був виявлений також при впадінні р. Ушиці в Дністер [15, с. 95-96]. Ці місцезнаходження, мабуть, слід розглядати як посад городища.

На сьогодні територія городища і його посаду затоплена Дністровським водосховищем. Дослідники Староушицького городища ототожили його із залишками літописної Ушиці. Через деякий час одним з його дослідників – П.А. Горішнім, разом з І.С. Винокуром, було висловлено думку, що розкопане городище відігравало сторожову функцію, оберігаючи підступи до міст Ушиця і Бакота [3, с. 153]. Конкретної відповіді на питання: "де залишки самої Ушиці?" названі дослідники не дають.

Припущення О.М. Приходнюка про локалізацію літописної Ушиці в районі школи с. Ушиця навряд чи є вірним. Адже якби справді на території давньоруського міста (виділено нами – С.М.) Ушиця виникло пізніше поселення, яке знищило сліди попереднього, до нас всеодно б дійшло, внаслідок різних земляних робіт на території населеного пункту, більше давньоруського матеріалу чи інформації про нього, ніж лише фрагменти кераміки. Але інформації про такий матеріал, наскільки відомо автору, немає.

Вважаємо, що є достатньо підстав ототожнювати городище, розкопане у 70-х рр. минулого століття, із залишками літописної Ушиці. По-перше, воно найближче до с. Стара Ушиця, по-друге – результати археологічних досліджень узгоджуються з повідомленням літопису. Розповідаючи про облогу Ушиці, літописець поміщає в ній воїнів залоги галицького князя та смердів (населення довколишніх поселень, яке сховалося у фортеці). У тих випадках, коли літописець розповідає про населення міста, він вживає поняття "городя-

ни” [19, с. 152, 198, 341, 393], або просто – “звенигородці”, “кияни”, “козляни”, “римовичі” [19, с. 198, 199, 341, 371, 394] і т. д. Не ушиччани обороняли Ушицю, а залага, оскільки постійного мирного населення на городищі не було. Очевидно, в фортеці ніс службу невеликий загін військових поселенців (до 2-3 десятків осіб, судячи з кількості жител), який обслуговували смерди навколишніх селищ. Під час ворожого нападу ці смерди ховалися за стіни фортеці, посилюючи її гарнізон. Мабуть, саме для них призначалося підготовлене для метання каміння, виявлене на городищі [15, с. 81, 84, 95-96]. При потребі, як це було у 1159 р., сюди перекидали додаткові війська. Але навряд чи слова літописця “в город увійшла була залага Ярославова” слід розуміти так, що до того її не було там взагалі і фортеця була пустою.

Спробуємо з’ясувати з якою метою (проти кого) була споруджена князівська фортеця. Ясно, що не проти Івана Берладника.

У другій половині XI ст. остаточно залишають свої городища у середній течії Південного Бугу уличі. Причиною цього було вторгнення половців [18, с. 121; 39, с. 173]. Наприкінці XI ст. Побужжя стало місцем кочовищ орди хана Боняка, який відзначився активними військовими походами у Південній Русі і в руському літописанні [19, с. 140-141, 153-154 та ін.], і в усній традиції. Так, у XIX ст. на Поділлі записані перекази про Шолудивого (Солудивого) Буняку, з яким дослідники вже давно ототожнюють згаданого половецького хана. У районі Великої Кужелови Дунаєвецького району, Карачківців і Кутківців Чемеровецького району він нібито знищив давні міста; в Колубаївцях Кам’янець-Подільського району – монастир, а в Маціорську Новоушицького району – збудував укріплення [4, с. 101, 251; 5, с. 444-445; 31, с. 244; 32, с. 297, 308; 34; 38, с. 422, 433, 485, 964]. Негативний образ хана Боняка присутній також у галицькому й волинському фольклорі [9]. У межиріччі Південного Бугу та Дністра проходив степовий “коридор”, через який половці здійснювали напади навіть на територію Польщі [22, с. 43; 27, с. 28; 30, с. 170]. У пізньому середньовіччі [див. карту: 37, с. 13] цей маршрут став відомий як Кучманський (куманський, тобто половецький) шлях, його використовували для нападів на Поділля і Волинь кримські татари. Кучманський шлях проходив древніми долинами, які виявлені у багатьох місцях Подільського плато по межиріччях. Характеризуються вони, по-перше, тим, що усі простягаються з північного заходу на південний схід; по-друге, долини мають пологі схили й широкі днища з близьким заляганням ґрунтових вод (а отже – найпродуктивніші заплавні луки) [див.: 28, с. 41-42, 89]. Цей шлях ідеально підходив для нападів кочівників на територію Поділля й Волині: давав їм можливість уникнути небажаних річкових переправ і просуватися швидко, непомітного вторгнення углиб території противника та, зрештою, достатньо корму для їх коней².

Отже, на рубежі XI-XII ст. для Теребовельської землі виникла нагальна потреба захисту від половців, саме тому на її кордоні десь на початку XII ст. Васильком Ростиславичем будуються державні фортеці. Однією з них і була Ушиця. Залишки ще однієї фортеці, яку датували XII-XIII ст., були розкопані експедицією С.П. Пачкової біля с. Гринчук (за 40 км від Староушицького городища) [24]. Можливо, що перелік фортець у цьому регіоні в ході майбутніх досліджень поповниться.

Хронологічні межі функціонування Староушицького городища в літературі визначаються досить широко – XII-XIII ст. Його дослідники припускали, що укріплення функціонувало

2 У межиріччі басейнів Дністра і Південного Бугу в межах Хмельниччини давньоруських поселень майже не відомо: вони тягнуться або до південної частини області (Лівобережжя Середнього Дністра, території Пониззя), або до північної (Лівобережжя Південного Бугу, Болохівської землі) [див.: 21; 40, с. 224]. Очевидно, північні межі Пониззя і південні – Болохівської землі, крім природних кордонів, були обумовлені й фактором загрози вторгнення кочівників. Кучманський шлях використовувався для кочівницьких нападів на місцеве землеробське населення задовго до половців. Про це свідчить, зокрема, найдовший з Траянових валів досліджуваної території: він захищає (між Сатановом і Городком) межиріччя Збруча й Смотрича з півночі – з боку Кучманського шляху. В ході розкопок цього валу біля с. Велика Яромирка з’ясовано, що його насипано задовго до XII-XIII ст. [17, с. 51].

й у першій половині XIII ст., мотивуючи це тим, що сучасна назва с. Стара Ушиця походить з давньоруського часу [15, с. 95]. Але в даному випадку збереження назви “Ушиця” свідчить тільки про те, що в цьому мікрорегіоні з давньоруських часів безперервно жили люди, які не відмовилися від давньоруського топоніму. Обґрунтування функціонування фортеці у першій половині XIII ст. тут відсутнє. С.П. Пачкова пов’язувала кінець функціонування Ушицької фортеці (як і фортеці біля с. Гринчук) зі знищенням укріплень Галицько-Волинського князівства в 1259-1260 рр. за наказом монголів [25, с. 43].

Для уточнення часу функціонування фортеці Ушиця використаємо, по-перше – літописні дати, між якими вона функціонувала точно (1144 і 1159 роки), по-друге – дані стратиграфії, отримані при розкопках городища, по-третє – археологічний матеріал. На думку М.П. Кучери, термін експлуатації давньоруських заглиблених і наземних жител становив 20-25 років. Щоправда, один і той же котлован могли використовувати кілька будівельних періодів, і житло могло стояти на одному місці довше чверті століття [18, с. 106-107]. На Староушицькому городищі були виявлені залишки заглибленого житла №1, частково перекритого заглибленим житлом №2. Два будівельні горизонти дають орієнтовний термін експлуатації цих жител – 50 років. Наземне житло №3, первісно заглиблене в ґрунт на 25-30 см, мало в північно-західному куті вирізану в материковому останці піч, яка наполовину виступала за межі житла. Якихось слідів перебудови тут не виявлено, а це свідчить про сумнівність експлуатації житла більше одного будівельного періоду. Контури наземного житла №4 зафіксувати не вдалося, проте його заповнення було аналогічне заповненню житла №3 [10, с. 2-5 та ін.; 15, с. 62-63, 65]. Це дозволяє припускати їх синхронність. Виходить, досліджені на більшій частині городища, що збереглися, житла дають можливість обмежити час функціонування фортеці трьома – максимум чотирма “експлуатаційними періодами” жител (75-100 років). Слабка насиченість культурного шару є додатковим аргументом для звуження хронологічних рамок функціонування фортеці. Не суперечить звуженню датування городища XII – початком XIII ст. й археологічний матеріал, знайдений тут. Так, профілі вінець горщиків зі Старої Ушиці загалом типові для XII ст. й дуже відрізняються від кераміки другої половини XIII ст. [порівн.: 35, с. 28, 33-34; 26, с. 49]. Бронзова шпора з городища [15, с. 68, рис. 4] (IV типу за А.М. Кірпічніковим) датується XII – першою половиною XIII ст. [6, с. 61, 66]. На городищі знайдено два кресала [15, с. 68, рис. 4]. Перше кресало овальне, дволезе, датується XII-XIII ст., друге – стилізоване під образ вужа, калачеподібне, – X-XII ст. [7, с. 99, рис. 4]. Подібна знахідка відносно рідкісного вужеподібного кресала відома з болохівського городища Губин (повідомлення В.П. Мегея).

Наприкінці XII – на самому початку XIII ст. (1197 або 1198, узимку 1201/1202 і 1203/1204 рр.) волинський, а потім і галицький князь Роман Мстиславович здійснює успішні походи проти половців [8, с. 109-110; 19, с. 368]. Після цих походів у джерелах вже майже не зустрічаємо свідчень про самостійні напади половців, дізнаємося про них переважно як про допоміжні війська на службі у руських князів [22, с. 49; 36, с. 164]. Половецька загроза, що десятиліттями нависала над Галицько-Волинськими землями (у першу чергу Середнім Подністров’ям), зникла. Можливо, це і стало причиною того, що наприкінці XII або на самому початку XIII ст. припиняє функціонувати прикордонна князівська фортеця Ушиця. Східні кордони Галицько-Волинського князівства стало можливим розширити далі – до р. Калюс, неподалік гирла якої було споруджено нову державну фортецю, що теж отримала назву від гідроніму (Каліус) [20].

Джерела і література:

1. Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Т.1. Географический словарь русской земли (IX-XIV ст.). – Вильна: Изд. Барсова Н., 1865. – 220 с.
2. Бережинский В.Г. Тактика оборонительного боя при защите укреплений Древней Руси // Стародавній Іскоростень і

- слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Том 1. – С. 20-31.
3. Винокур І.С., Горишний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 362 с.
 4. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
 5. Киевская старина. – 1892. – Июнь. – С. 444-445. (Подольская легенда о Буняке. В.А. – Владимир Антонович?).
 6. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // Свод археологических источников. Е 1-36. – Л.: Наука, 1973. – 137 с.
 7. Колчин Б.А. Хронология Новгородских древностей // Советская археология. – 1958. – №2. – С. 92-111.
 8. Котляр М. Роман Великий // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 107-114.
 9. Кузмичевский П. (Драгоманов М.П.). Шолудивый Буняк в украинских народных сказаниях // Киевская старина. – 1887 (Т.XVIII). – Август. – С. 676-713.
 10. Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет о раскопках городища у с. Старая Ушица на Днестре в 1976 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. - 1976/16 б.
 11. Кучера М.П., Горишний П.А. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. - 1977/25 е.
 12. Кучера М.П., Горишний П.А., Моця А.П. Раскопки летописной Ушицы // Археологические открытия 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С. 320-321.
 13. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки Староушицкого городища // Археологические открытия 1977 г. – М.: Наука, 1978а. – С. 345.
 14. Кучера М.П., Горишний П.А. Исследования летописной Ушицы // Археологические исследования на Украине 1976-1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978б. – С. 114.
 15. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII-XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 62-96.
 16. Кучера М.П. Городища // Археология Украинской РСР. – Т.3 – К.: Наукова думка, 1986. – С. 372-396.
 17. Кучера М.П. "Траянові" вали Середнього Подністров'я // Археологія. – 1992. – №4. – С. 43-55.
 18. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / Ін-т археології НАНУ. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
 19. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
 20. Маярчак С.П. Галицько-Волинська фортеця Каліус // Магістеріум. Археологічні студії. Випуск 11. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2003. – С. 71-75.
 21. Маярчак С.П. Реєстр і карти археологічних пам'яток IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я (рукопис). – Хмельницький, 2009.
 22. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с.
 23. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. – М.: Наука, 1983. – 208 с.
 24. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – №32. – С. 78-96.
 25. Пачкова С.П. К изучению древнерусских поселений на Среднем Днестре // Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. – М.: Наука, 1980. – С. 42-43.
 26. Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
 27. Плетнева С.А. Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников. Е 1-19. – М.: Наука, 1973. – 96 с.
 28. Природа Хмельницької області / За ред. К.І.Геренчука. – Львів, 1980. – 152 с.
 29. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1977. – №22. – С. 99-106.
 30. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – №140. – М.: Наука, 1967. – 240 с.
 31. Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – Т. VIII. Кн. 1. – С.-Петербург, 1896. – С. 237-286.
 32. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году. – Т.1. – М.: Тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1901. – С. 197-353.
 33. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michala Balinskiego i Tymoteusza Lipinskiego. – Tom II. – Warszawa, 1845. – 789 s.
 34. Стопенчук С.М. Народні перекази та історична дійсність. Чи можлива тотожність? // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. – К.: Соборна Україна, 1996. – С. 70-71.
 35. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.
 36. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К.: Наукова думка, 1987. – 248 с.
 37. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга 2. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 80 с.
 38. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. IX. / Под ред. священника Е.Сецинского. – Каменец-Подольский: Тип. С.П.Киржацкого, 1901. – 1064 с.
 39. Хавлюк П.І. Давньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 156-174.
 40. Якубовский В.И. Древнерусские памятники XII-XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи: Диссертация... канд. ист. наук: 07.00.01 / Ин-т археологии АН УРСР. – К., 1983.